

Inhoudsopgave

Bij voorbaat 9

Deel 1: Het balkon van Europa (1918-1940) 19

1. Klein geluk 21
2. Kritiek 44
3. Dreiging 65
4. De kat in de boom 84

Deel 2: Bezetting (1940-1942) 109

5. Verbijstering 111
6. 'k Dobber en blijf drijven 129
7. Het Duitse systeem 169
8. Fout en foutjes 184
9. Ondenkbare gedachten 212
10. Kleine mensen, grote woorden 235

Deel 3: Oorlog (1942-1945) 249

11. Landje tussen landen 251
12. Verzet en verzetjes 271
13. Een ander land 294
14. Vrij, zuiver en nieuw 322

Deel 4: Bij nader inzien (1945-2000) 343

15. Stilte, werk en bitterheid 347
16. Rumor rond goed en fout 374
17. Balans 399

Noten 413

Bibliografie 443

Personenregister 463

Bij voorbaat

Eerst was er de oorlog, daarna het verhaal van die oorlog. De oorlog was erg maar het verhaal maakte de oorlog nog erger. De Tweede Wereldoorlog was voor vele tientallen miljoenen mensen, in het bijzonder voor een aantal bevolkingsgroepen en voor tal van landen in Europa en Azië, een ingrijpende gebeurtenis. Dat is zwak uitgedrukt. Tegen de 50 miljoen mensen vonden in deze oorlog de dood en een veel groter aantal werd er mentaal, moreel, lichamelijk en materieel door verminkt. Volledige bevolkingsgroepen, niet alleen joden maar ook geestelijk gehandicapten en zigeuners, werden tijdens deze oorlog gedecimeerd. Vele naties bevonden zich na de oorlog in een volstrekt andere situatie dan ervoor: een aantal landen in Oost-Europa kwam na de oorlog onder communistisch gezag; Duitsland was verwoest en in tweeën gedeeld; Japan (Hiroshima, Nagasaki), Oostenrijk en Italië waren eveneens kapot. Op enkele neutrale staten na zaten alle Europese landen met de brokken: steden waren gebombardeerd, fabrieken gesloten, parken, treinen, huizen waren verwoest en een groot deel van de infrastructuur was gesloopt.

In het kleine land aan de Noordzee, tot 1940 beroemd om zijn neutraliteit en rust, was de situatie aan het eind van de oorlog niet fundamenteel anders dan in de rest van Europa, zij het aanmerkelijk beter dan in de meeste landen in Midden- en Oost-Europa. Ook daar, in Nederland, keek men in het voorjaar van 1945 terug op een aantal ellendige jaren. Men betreunde – het is een lage schatting – zo'n 210 000 doden. Ongeveer de helft daarvan behoorde tot de joodse bevolking. Rotterdam was verwoest en ook in andere steden was de infrastructuur ingrijpend aangetast. Velen hadden vrienden, kennissen en burens verloren. Allen waren – wat het verleden betreft – moe, verbitterd en verslagen. Vandaar dat in 1945 het verlangen naar een nieuwe tijd groot was.

Toch hadden de meeste Nederlanders na afloop van de oorlog in verhouding (als het geoorloofd is leed te vergelijken) weinig te betreuren. Het grootste leed betrof de joodse bevolkingsgroep, maar slechts een minderheid – met name de joodse overlevenden – ervoer haar verliezen. De meeste Nederlanders waren te

druk met eigen zaken om zich over hen zorgen te maken. Dan waren er degenen die tijdens de oorlogshandelingen, in het verzet, door tewerkstelling of door Duitse represailles gesneuveld waren en door hun nabestaanden gemist werden. In totaal betrof dit de nakomelingen van zo'n 100 000 mensen. Absoluut gezien is dat veel maar in vergelijking met de aantallen die elders omgekomen waren, is het een kleine groep. In de Sovjet-Unie stierven zo'n 20 miljoen mensen ten gevolge van de oorlog, in Polen 5,8 miljoen, in Joegoslavië 1,4 miljoen, in Duitsland 6 miljoen. In totaal tussen de 45 en de 50 miljoen – de onmogelijkheid nauwkeuriger te zijn is veelzeggend. In Griekenland – om een voorbeeld van andere aard te nemen – stierven alleen al tijdens de eerste oorlogswinter 100 000 mensen, vijf tot zes keer zoveel als in Nederland tijdens de laatste oorlogswinter.¹

Naast het verlies aan landgenoten betreurden de Nederlanders in 1945 de verwoesting van Rotterdam, Middelburg, Arnhem en andere steden, de ontregeling van het openbare leven, een kapotte infrastructuur. Maar ook deze vernietiging stond in geen verhouding tot wat elders, in Polen, de Sovjet-Unie of Duitsland, gebeurd was.² Tal van steden en hele streken waren daar met de grond gelijk gemaakt. Bovendien waren massale dood en grootschalige verwoesting door overstromingen of epidemieën in de Nederlandse geschiedenis wel vaker voorgekomen, zelfs kort tevoren nog. Zo hadden in 1918 meer dan 17 000 Nederlanders door de Spaanse griep de dood gevonden. Vandaar dat er, toen de oorlog eenmaal voorbij was, nauwelijks reden leek dat Nederland níét spoedig de draad zou oppakken om voort te gaan zoals het altijd gedaan had: trots op zijn verleden, kleingeestig maar standvastig in het heden en voorzichtig wat de toekomst betreft.

Buiten de joodse gemeenschap en buiten degenen die daadwerkelijk bij collaboratie en verzet betrokken waren geweest (bijeën niet meer dan een paar procent van de bevolking), was dit ook precies wat er gebeurde. Nadat de eerste schrik verwerkt was, de belangrijkste collaborateurs waren gestraft, de betrokkenen ondervraagd en de eerste overzichten van de gebeurtenissen gepubliceerd waren, keerden vroegere tijden weer. Een tiental jaren na de oorlog was niet alleen de infrastructuur van de steden maar ook de vooroorlogse sociale structuur hersteld. De economische situatie overtrof spoedig die van vóór de oorlog. Opnieuw verging het Nederland zoals altijd: voor de wind. Het was een reden temeer dat men weinig lust had terug te kijken naar de bittere jaren uit het jongste verleden.

Begin jaren zestig kwam de verandering. De oorlog was zo'n jaar of vijftien voorbij, iedereen kreeg zijn auto en een wasmachine, tv's verschenen in steeds groteren getale in de huiskamer, de vakanties werden langer en steeds vaker elders doorgebracht, Nederland leek definitief een 'modern land' te worden toen Lou de Jong, Jacques Presser en anderen in woord en beeld aan een herhaling van de oorlog begonnen. Het effect was verbijsterend, zowel voor de tijdgenoot als voor wie nu terugkijkt: nog meer dan de actuele politiek, de generatiekloof,

de welvaartssamenleving, Vietnam, de Zesdaagse Oorlog of popmuziek raakte Nederland in de ban van zijn recente verleden. Na een voorzichtige begin met Lou de Jongs televisieserie *De Bezetting* (1960-1965) verscheen Pressers *Ondergang* (1965), gevolgd door het eerste deel van *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (1969), een werk dat – hoe men het ook beoordeelt – niet anders dan een monument van de Nederlandse cultuur genoemd kan worden, vergelijkbaar met P.C. Hoofts grote boek over de Tachtigjarige Oorlog. Dat eerste deel werd spoedig gevolgd door een tweede, een derde, een vierde (in twee delen), een vijfde (weer in twee delen), tot het tiende deel dat zelfs in een nummer A en een nummer B van elk twee banden en een elfde deel dat nota bene in een A, een B en een C van in totaal vijf banden gesplitst werd. Hierna verscheen ook nog eens een epiloog in twee delen, een dertiende deel met register en aanvullingen en een tweebandig veertiende deel met reacties, al met al een overrompend totaal van meer dan 26 kilo boek, 16 000 pagina's,³ ofwel zo'n negen bladzijden voor iedere dag dat de oorlog geduurd had.

Hoewel veel lezers ondertussen afgehaakt hadden en het nieuwe deel 'Lou' stiekem ongelezen naast de oudere delen in de kast geplaatst hadden (de oorlog bleef binnen handbereik), kon de publieke opinie bij monde van critici, commentatoren en briefschrijvers er geen genoeg van krijgen. In elk deel van *Het Koninkrijk* stond wel weer iets waar men zich over opwond en elkaar in krant, radio of op tv mee bestreed. Weinreb of King Kong, Joodse Raad of Nederlandse Unie, Vier, Drie of Twee van Breda, Aantjes, Indonesië, het hield niet op. Ondertussen schreef de Geschiedschrijver des Rijks, zoals De Jong door Jan Rogier toepasselijk gedoopt was, onverdroten voort, knikte eens in de zoveel tijd de verzamelde pers toe, gaf her en der een interview maar ging bovenal verder. Kritiek van links en rechts pareerde hij met de waarheid van de koe: geschiedenis is een discussie zonder eind.

Ondertussen – de jaren zeventig maakten plaats voor de jaren tachtig en de wereld van de oorlog leek steeds verder verwijderd van de actualiteit – werd De Jong vergezeld van een groeiende groep hele en halve collega's, autobiografen, interviewers, archivariissen, huismoeders, studenten en gepensioneerden. Alsof *Het Koninkrijk* nog niet genoeg was, begonnen allen terug te kijken. Boekhandels en bibliotheken, boekenkasten en media werden overstelpt met geschriften over verzetsgroepen en collaborateurs, onderduikers en fusillades, razzia's en aanslagen, hongertochten, ontsnappingen, ja zelfs verhandelingen over oorlogsrecepten, aanwijzingen voor het stoken met het noodkacheltje en beschouwingen over de schaaksport in oorlogstijd. Elke gemeente of groepering voelde zich verplicht het hare bij te dragen. Zoals ieder katholiek dorp of elk gilde in het verleden voor zijn patroon een beeld had laten maken, zo zorgde elke gemeenschap nu voor zijn 'lokale' historie. Net als de heiligenbeelden van vroeger werd die gemaakt naar het model, in dit geval het magnum opus van Lou de Jong. Vandaar dat de

nieuwe verhalen altijd veel informatie over helden bevatten, iets minder over schurken, enkele anekdotes die de tranen deden wellen en heel wat spannende details. Het ziekenfonds in de oorlog, de Utrechtse politie in de oorlog, het CNV tijdens de oorlog, de PTT en de Spoorwegen, Gouda, Den Haag, Twente, Zeist, Epe, Loosdrecht, de regionale krant en de duivenvereniging, geen periode uit de Nederlandse geschiedenis is zo goed gedocumenteerd als de Tweede Wereldoorlog. Wie de santenkraam bijeen wil zien, begeve zich naar het naar de oorlog genoemde instituut aan de Herengracht te Amsterdam. In lange rijen dichtbedrukt staat het jongste verleden er bijeen.

Zelfs aan het begin van de eenentwintigste eeuw is de stroom nog niet opgedroogd. Een nieuw fenomeen – herstelbetalingen aan slachtoffers en hun nabestaanden – leidt tot nieuwe ontdekkingen, nieuwe boeken, nieuwe discussies. Het kan niet anders dan de laatste keer zijn dat de levenden van destijds zich roeren. Lou de Jong is al meer dan tien jaar met zijn werk klaar en loopt tegen de negentig. Anderen die de oorlog min of meer bewust hebben meegemaakt, zijn op z'n minst boven de pensioengerechtigde leeftijd. Alle aanslagen, fusillades, bloembolrecepten en verzetsgroepen zijn uittentreuren beschreven. Meer dan een halve eeuw nadat de strijd met de wapenen geëindigd is, lijkt ook de herhaling met pen, papier, beeld en geluid een nieuwe fase te bereiken. De vraag is: hoe verder?

Met de afstand komt de nuchterheid en daarmee dringen gedachten die een jaar of vijftien geleden in academische kring (Blom, Bank) en al eerder in de schone letteren (Vestdijk, Hermans, Mulisch) opgeld deden, in grotere kring door. Het moest gebeuren. Wat verbaast, is dat het zo lang geduurd heeft en dat die oorlog zo lang als een blok beton midden in het vaderlands verleden heeft kunnen staan. Het was onmogelijk terug te kijken zonder dat de blik versperd werd. Sterker nog: de oorlog blokkeerde niet alleen het zicht op het verleden, hij wierp ook een lange schaduw vooruit en verlichtte of verduisterde, al naar gelang, eenieder die aan deze kant van de tijd stond.

Maar na de stuiptrekkingen van Venema en Goldhagen lijkt ook dit fenomeen langzamerhand aan zijn eind te komen. De vraag is daarom of de Tweede Wereldoorlog in komende jaren dezelfde plek toebedeeld zal krijgen als, zeg, de bezetting door de troepen van Napoleon of de aloude ruzies met de Fransen en de Spanjaarden, kortom een van de vele conflicten uit de tumultueuze reeks die geschiedenis heet. Of zal het anders lopen en zal deze oorlog vanwege dat ene, onvoorstelbare fenomeen altijd onvergelijkbaar blijven? Het is een vraag die een serie achterliggende vragen met zich meesleept. De belangrijkste daarvan wordt – misschien uit vrees voor het antwoord – te zelden gesteld: is de moord op de joden wel zo uniek als altijd wordt beweerd?

Iedere poging in verhalende vorm over heel de oorlog te schrijven grenst sinds de publicatie van De Jongs *Koninkrijk* aan brutaliteit. Toch moet het gebeuren, juist daarom. Voor een boek van 350 pagina's over duizend jaar Europese Middeleeuwen draaien historici bij wijze van spreken de hand niet om, vijf jaar Nederland in de Tweede Wereldoorlog lijkt te veel van het goede. Daarvoor bestaan tal van redenen. Een daarvan, de minst interessante, is een praktische. Eenieder die een poging ondernomen heeft alleen maar te inventariseren (nog niet eens lezen) wat er over die oorlog geschreven werd, weet dat zoiets volstrekt onmogelijk is. Overigens geldt dat voor de Middeleeuwen natuurlijk net zo goed. De andere reden dat zo zelden over heel de oorlog wordt geschreven, heeft te maken met het heersende beeld. Het grenst aan mythe.

Dit boek is dan ook niet meer dan een poging in verhalende vorm recente inzichten samen te vatten, nieuwe perspectieven naar voren te halen en oude vragen opnieuw te stellen. Dit laatste moet beklemtoond worden. Aanvankelijk baseerde ik me vooral op bronnen uit de oorlog zelf – dagboeken, artikelen, aantekeningen – en vond ik voor mijn weinig verheffende visie op dit recente verleden verder steun bij recent onderzoek. Pas na geruime tijd realiseerde ik me dat men in de eerste jaren na de oorlog eveneens een relatief nuchter beeld van de gebeurtenissen tussen 1940 en 1945 had gehad en dat de omslag naar het – als het zo genoemd mag worden – ‘overspannen beeld’ pas halverwege de jaren zestig tot stand was gekomen.

Een goede illustratie daarvan biedt de beoordeling van de Nederlandse Unie, de politieke groepering die tijdens de oorlog door een meerderheid van de Nederlandse bevolking werd gesteund. In de eerste jaren na de oorlog durfde men dat nog officieel te erkennen, een kwart eeuw later werd die Unie bijna net zo officieel in het verdomhoekje geplaatst en werd de stem van de kritische minderheid (die aan het eind van de oorlog ook al geklonken had maar toen geen gehoor vond) gemeengoed. Rond 1970 werd de Unie nog slechts verdedigd door de uitstervende groep van haar voormalige aanhangers. Het verschil wordt op markante wijze verduidelijkt door de carrière van Jan Eduard de Quay, een van de drie voormannen van de Unie. In 1959 kon hij nog minister-president worden. Toen hij in 1985 stierf, kleefde de smet van collaboratie aan zijn naam.

Het verschil in beoordeling tussen 1950 en 1970 springt ook in het oog wanneer men de geschriften over de sjoa van Abel Herzberg, een sleutelfiguur in dit boek, en Jacques Presser naast elkaar legt. Herzberg schrijft nuchter, sceptisch en met een diep begrip voor het menselijk tekort. Presser is lyrisch en doordrongen van de onoverbrugbare kloof tussen goed en kwaad. Het verschil kan niet teruggebracht worden tot persoonlijke ervaringen. Als dat zo zou zijn, zou Herzberg namelijk het lyrische en Presser het nuchtere verslag geschreven moeten hebben. Eerstgenoemde had immers in het kamp gezeten, Presser is ‘slechts’ ondergedoken geweest. Natuurlijk is het verschil te herleiden tot het karakter van beide man-

nen. Maar daarmee is niet alles gezegd. Het verschil hangt ook samen met het moment waarop de geschriften ontstonden. Tussen Herzbergs *Kroniek* en Pressers *Ondergang* (de titels zijn al veelzeggend) liggen vijftien jaren. Wat gebeurde er in die periode? Waarom? En welke consequenties had dat voor het beeld van de oorlog? Ook dat zijn vragen die niet vermeden kunnen worden.

Dit boek wil zowel verhalend als beperkt van omvang zijn en dat is in een geschrift dat zich niet op een detail maar op een breed onderwerp concentreert, zo goed als een onmogelijkheid. De enige wijze waarop zo'n algemeen onderwerp in enkele honderden pagina's in een verhaal gevat kan worden, is te werken volgens de methode van adelaar en muis: grote vluchten en ruime bogen worden afgewisseld met een kruimel, een illustratie, een voorbeeld. Elke kruimel staat voor tientallen, vaak honderden andere, elk met hun eigen schakering. In plaats van meer van diezelfde schakering te vermelden heb ik regelmatig tabellen of opsommingen toegevoegd. Ze zijn een poging meer illustraties van hetzelfde te geven en toch herhaling te vermijden.

De keuze voor een 'geïllustreerd verhaal' heeft belangrijke consequenties voor de inhoud. Wie in dit boek de geschiedenis van een verzetsbeweging, een persoon, een fenomeen of een stad zoekt, zal bedrogen uitkomen. Dat is binnen zo'n kort bestek niet alleen onmogelijk, het is ook ongewenst. Een tweede, aan deze beperking verwant aspect betreft de focus van het verhaal. Die is niet gericht op de – al zo vaak opgeschreven – feiten, maar op wat de Fransen *l'esprit des faits* noemen, de sfeer die uit de feiten spreekt. Simpel gezegd: dit boek gaat over mensen zoals wij die leefden in een periode die volstrekt anders was dan de onze. Telkens opnieuw stelde ik me de vraag: wat ging er door hun hoofd en waarom deden ze wat ze gedaan hebben? Het is een vraag waaraan historici zich liever niet wagen, en terecht. Wie heeft het vermogen in andermans hoofd te kijken? Toch is dat besef van onvermogen geen reden een poging uit de weg te gaan.

Het is onvermijdelijk dat bij zo'n poging gebruik gemaakt wordt van vage begrippen als 'indruk', 'gevoel', 'sfeer' en het machteloze woordje 'men'. De beste manier om aan dat 'men' te ontkomen, is door aandacht te besteden aan mensen die in woord en geschrift verslag hebben gedaan van hetgeen er in hun hoofd omging, aan dagboeken, brieven en publicaties uit de tijd zelf. Vlak na de oorlog was er zo'n overvloed aan dergelijk materiaal dat het irritatie opwekte en op de vergeetplank belandde. Uitzonderingen daargelaten is het daar tot op heden blijven liggen. Afgezien van de overvloed zou er overigens nog een reden kunnen zijn voor de verwaarlozing van dit materiaal: het is subtiel. Al hoeft de tijdgenoot niet blind te zijn, verward (en daarmee subtiel) is hij meestal wel. In ieder geval weet hij altijd minder dan het nageslacht. Vandaar dat dit nageslacht al gauw de neiging heeft die verwarring opzij te schuiven en te vervangen door zijn helderheid. Het is vervolgens aan de historicus om de verwarring te herstellen en in een kader te plaatsen.

Mijn belangstelling voor de sfeer die uit de feiten spreekt, meer dan voor de feiten zelf, maakt dat ik zo nu en dan te rade ben gegaan bij de literatuur. In veel gevallen, *De ondergang van de familie Boslowitz* van Reve, poëzie van Marsman, *De donkere kamer van Damocles* van Hermans, verzetspoëzie, *De aanslag* van Mulisch, verschaffen die letteren immers meer inzicht in de gebeurtenissen dan de feitelijk misschien juiste maar mentaal vaak eenzijdige visies van historici. Kunstenaars zijn de beste seismografen van een cultuur. Toch wordt gebruik van hun werk door professionele historici beschouwd als vloeken in de kerk. Ik ben het daar niet mee eens – of vloek graag in de kerk. Voor kennis van de feiten zijn romans natuurlijk onbruikbaar, voor begrip van de mentaliteit kunnen ze een magistrale bron vormen.

De concentratie op het mentaal binnenwerk van de mensen van destijds heeft ook nog een persoonlijke achtergrond. Tijdens het werk aan dit boek speelde voortdurend een vraag door mijn hoofd die hier nooit expliciet gesteld, laat staan beantwoord wordt: hoe zou mijn omgeving, hoe zou ik in dergelijke omstandigheden gehandeld hebben? Daarbij kwam onvermijdelijk de vraag op naar mijn handelwijze in het conflict dat tijdens het schrijven aan dit boek een tijdlang sterk in de belangstelling stond: Kosovo. Wat deed ik op het moment dat er zich (zo meenden wij) in Europa weer toestanden afspeelden waarvan ‘wij’ hadden afgesproken dat ze nooit meer zouden voorkomen. Voor wat ik deed, kan ik in alle eerlijkheid slechts één woord geven, een enkele cheque en mooie praatjes niet meegeteld: niets. Daarmee laat de actualiteit aan het eind van de twintigste eeuw niet alleen weinig ruimte voor illusies, ze werpt ook haar bittere schaduw achteruit.

Met dit teken van menselijk tekort kom ik tot de kern van dit boek: het cruciale verschil tussen de invalshoek van Lou de Jong – en tallozen in zijn voetspoor – en die van een klein, maar groeiend aantal onderzoekers met wie ik me verbonden voel. Dat verschil betreft het mensbeeld. Bij De Jong zijn de contouren duidelijk. Voor aarzeling, onzekerheid, het grijs tussen zwart en wit heeft hij weinig belangstelling en nog minder geduld. Zijn oorlog, het is al vaak gezegd, is een oorlog van helden en boeven. De oorlog van Lou de Jong was in de ware zin van het woord een oorlog waarin eenieder op een gegeven moment kiezen móést. Je was vóór of tegen, andere mogelijkheden waren er niet.

Mijn beeld is anders. Bij de meeste betrokkenen zie ik voortdurend de twijfel of een stoere poging die twijfel uit te bannen. Ik zie de tegenstelling tussen doel en effect en de tragiek die daarvan onvermijdelijk het gevolg is. Bovenal zie ik het toeval, de klungeligheid, de kleinheid. Een oorlog, deze oorlog, is in mijn optiek niet wezenlijk anders dan andere tijden. Het belangrijkste verschil is dat alles opeens haarscherp wordt. Bangheid wordt angst, durf wordt moed, hardheid ontaardt in wreedheid. Wankelmoedigen blijken labbekken te zijn, helden met het woord zijn schijtlijsters in de daad en de muurbloem uit het gezelschap ontwikkelt zich opeens tot de enige die van aanpakken weet.

Het is om deze reden dat de eerste jaren van de oorlog vanuit mijn optiek – in tegenstelling tot die van De Jong – zoveel interessanter zijn dan de latere. In dit boek krijgen ze in verhouding dan ook meer aandacht. Aanvankelijk kon men immers nog min of meer uit vrije wil kiezen. In een latere fase van de oorlog was er van keuze geen sprake meer. Toen was alles chaos en angst, terreur en nogmaals chaos. Op zo'n moment koos men niet omdat men kiezen kón, maar omdat er niets anders overbleef dan te kiezen. In de tweede helft van de oorlog deinden de Nederlanders in toenemende mate mee op het ritme van de internationale ontwikkelingen. Dat ritme bepaalde ieders lot. Persoonlijke instelling en wereldbeeld waren ondergeschikt.

Waar Lou de Jong helden en schoften, heldere lijnen en strakke ontwikkelingen waarneemt, zie ik vooral wanorde. Binnen die wanorde bewegen zich merendeels zwakkelingen die door een complex aantal factoren op de ene of de andere plek belanden en daar vervolgens met meer of minder wanhoop proberen te volharden. Beschrijving van dit gedraai en gedoe, met name in het zesde hoofdstuk van dit boek, is lastiger dan beschrijving van het heldere veld dat Lou de Jong voor ogen heeft. ‘k Dobber en blijf drijven’ heb ik dat centrale hoofdstuk genoemd. Het is een variant op het beroemde *Luctor et emergo*, dat niet alleen de wapenspreuk is van de provincie Zeeland maar ook door generaal Winkelman gebruikt werd en vervolgens als benaming diende van een verzetsgroep. Van wortelen en bovenkomen was in de eerste jaren van de oorlog – de onvermijdelijke uitzonderingen daargelaten – nauwelijks sprake. *Non luctor et emergo sed fluctuo et fluo*, moeizaam gespetter is kenmerkend voor de houding van de overgrote meerderheid van de Nederlandse bevolking in de eerste jaren van de oorlog. Ik heb het tijdens het schrijven aan dit boek vaak verzucht: had De Jong maar gelijk, het zou de wereld zoveel simpeler (en dit boek zoveel eenvoudiger) maken. Helaas ben ik ervan overtuigd dat Lou de Jong geen gelijk heeft.

Dat zijn visie toch voor juist doorging, is een gevolg van het feit dat die visie niet alleen het perspectief was van de overwinnaar maar ook de morele basis van de toekomst die met die overwinning begon. In de eerste decennia na de oorlog kon men die oorlog niet anders bekijken dan men gedaan heeft. Wanneer men de grijsheid ervan erkend zou hebben, zou dat een smet hebben geworpen op de overwinning en het naoorlogse heden buitengewoon moeizaam, zo niet onmogelijk hebben gemaakt. Om de historicus Von der Dunk te citeren: ‘De basis-consensus ten aanzien van “goed” en “fout” is sedert 1945 onveranderd gebleven omdat deze basis-consensus tevens het geestelijk fundament vormt van de hedendaagse democratie in Nederland en in heel het Westen. Als hij zou verdwijnen zou dat impliceren dat de fundamenten van de democratische samenleving zijn aangevreten. In zoverre blijft er een direct verband tussen de oorlogshistoriografie en het heden.’⁴

De stille polemiek met de aangeleerde vanzelfsprekendheden in mijn hoofd

verklaart waarom er in dit boek voortdurend heen en weer geschakeld wordt tussen beeld en feit, verhaal en gebeurtenis. De feiten zijn bekend, het gaat om het beeld. Maar om het bestaande beeld te veranderen moet het eerst beschreven en genuanceerd worden. Vandaar dat lastige geschipper. Ten overvloede: een andere invalshoek dan de traditionele betekent geen vergoelijking. Vergoelijking van wat destijds gebeurde, is niet mogelijk en niet gewenst. Daarvoor is de noodzaak om in morele termen over oorlog en moord te blijven denken te groot. Wat dat betreft heeft de Tweede Wereldoorlog de principes van de westerse cultuur scherp gesteld. Wrang maar waar, dat is zijn grootste verdienste.

Kortenhoef/San Lorenzo de El Escorial 1998-2000

DEEL 1

Het balkon van Europa

Sinds de achttiende eeuw was de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën, het latere Koninkrijk der Nederlanden, de tuin van Europa. Het ging er goed. Grote schokken vonden er niet plaats maar grootse prestaties werden evenmin geleverd. Men leefde besloten achter eigen grenzen en daarbinnen ook nog eens veilig in eigen kring. De neutraliteit tijdens de Eerste Wereldoorlog bevestigde de aloude situatie. In Nederland heerste rust. Aan het eind van die Eerste Wereldoorlog werd echter in toenemende mate duidelijk dat ook het landje aan de Noordzee weleens in de internationale vaart meegesleept zou kunnen worden. Vooral de zogenaamde 'staatsgreep' van Troelstra, november 1918, betekende een schok. Al bleek spoedig dat de voorman van de socialisten een vergissing had begaan – dat wil zeggen Duitse en Nederlandse toestanden op ontoelaatbare wijze met elkaar had verward –, de schok was er niet minder om. Nog lang na de 'vergissing van Troelstra' klonk de echo ervan door.

Tegelijkertijd groeide ook in Nederland de kritiek op de moderne wereld, op de democratie, het sociaal-economisch systeem en de moderne cultuur. Pas na de economische crisis van 1929 en de revolutionaire gebeurtenissen bij de oosterburen werd die kritiek in politieke krachten vertaald en werd de Nederlandse samenleving voor het eerst in haar moderne geschiedenis door extreem-politieke groeperingen onder vuur genomen. In tegenstelling tot in Duitsland vormden die groeperingen echter nooit een werkelijke bedreiging voor de bestaande situatie. Daarvoor bleven ze te klein of – wat op hetzelfde neerkomt – was de maatschappelijke consensus te groot. Vijfvoudig minister-president Hendrik Colijn is de personificatie van de Nederlandse consensus in de jaren tussen de twee wereldoorlogen. Hij was de sterke man die het schip van staat ongeschonden door woelige baren leidde. Vertrouwend op hem bleven de meeste Nederlanders zich veilig voelen op – wat de Franse schrijver Alphonse Daudet toepasselijk noemde – 'het balkon van Europa'. Vanaf dat balkon keken zij hoofdschuddend

neer op het gewoel beneden. Tot in mei 1940 opeens alles anders werd.

In het spoor van Lou de Jong heeft men over het algemeen de neiging het interbellum te zien als het voorspel tot de Tweede Wereldoorlog. Hoe begrijpelijk zo'n invalshoek vanuit een naoorlogs perspectief ook mag zijn, voor een goed begrip van wat er destijds in de hoofden van de mensen omging, is hij misleidend. Niemand wist, niemand kon weten en slechts een enkeling durfde te vermoeden wat er te gebeuren stond. Juister zou het daarom zijn de periode 1918-1940 als een naspel te beschouwen. Er werd immers gespeeld volgens de regels die in een eeuwenlang proces ontstaan waren: Nederland was neutraal en zou dat blijven; Nederlanders sloten compromissen en bleven dat doen; Nederland was rustig, 'zij zouden het niet hebben, de goden van de tijd'. Vandaar dat de Nederlanders ook in de eerste periode na mei 1940, een klein aantal uitzonderingen daargelaten, handelden zoals ze altijd gedaan hadden: voorzichtig, aanpassend en gehoorzaam. In stilte of heimelijk werd weliswaar gemokt maar aan de buitenkant probeerde men zoveel mogelijk te doen alsof er niets aan de hand was. Deze continuïteit van de vooroorlogse situatie tijdens de oorlog is ook de reden dat het verhaal eerder dan in 1940 moet beginnen. Het najaar van 1918 is een voor de hand liggend moment. Ook toen viel een troepje Duitse militairen Nederland binnen.

Klein geluk

Tot die dag in november 1918 waande hij zich de machtigste man ter wereld. Met enig recht. Europa was het hart van de wereld. Duitsland was de grootmacht op het Europees continent. En hij was keizer van dat Duitsland. Wilhelm II, afkomstig uit het oude geslacht van de Hohenzollern, was derhalve overtuigd van zijn zaak én van zichzelf. ‘Er is maar één heerser in het rijk en dat ben ik,’ verkondigde hij zijn onderdanen. Hij handelde naar dat inzicht. Zo ontving hij iedere ochtend een eigen krant met daarin in goudkleurige letters een selectie van het belangrijkste nieuws. Dat wil zeggen nieuws dat hem welgevallig moest zijn. De enkele keer dat dit niet zo was, krabbelde hij boze uitroepen in de marge. Want journalisten waren in zijn ogen dom, oliedom.

Maar zij niet alleen. De kanselier, ministers en hoge ambtenaren waren nauwelijks beter. Klerken waren het, knoeiers die geen begrip hadden voor de moeilijke opdracht die een Keizer – hoofdletter – op de schouders rustte. Om over het onderscheid tussen hem en de rest van de mensheid geen misverstand te laten bestaan, wenste Wilhelm in officiële stukken aangeduid te worden als ‘allerhoogste’ – af en toe was ‘hoogste’ ook goed. Zijn persoonlijke brieven kregen eenzelfde aanhef; ze werden in een blauwe envelop gestoken en voorzien van het opschrift ‘verzonden door de allerhoogste’.¹

Ook in zijn uiterlijk toonde Wilhelm zijn grootheid. Hij bezat honderden kostuums en evenveel sabels, één voor elke uitrusting. Daarmee verkleedde hij zich iedere dag wel een paar keer. Om zijn verhevenheid te tonen bezat hij verder tal van paleizen zoals het stamslot in Hechingen, een paleis in Berlijn, een villa met tuinen op Corfu en nog zo wat. Maar het liefst vertoefde hij op het slot Rominten. Daar werden enorme drijfjachten georganiseerd. Wilhelm hoefde daarbij niet meer te doen dan schieten en nogmaals schieten. Op z’n drieënveertigste zou hij op deze wijze al vijftigduizend dieren afgemaakt hebben. Met gouden letters liet hij het wapenfeit in graniet hakken. Verder bezat de keizer ter meerdere glorie van zichzelf een privéjacht. Hij had het laten bouwen voor het astronomische bedrag van 4,5 miljoen mark, tweeduizend keer het jaarloon van een werkmans. Voor

zijn reizen door eigen land beschikte hij over een hoftrain, bestaande uit twaalf rijtuigen vol kroonluchters en blauwe zijde, met salons, slaapvertrekken en een hofkeuken. Een compleet rijdend paleis.

Achter dit vertoon en de daarbij passende grootspraak school echter een heel wat banalere werkelijkheid. Wilhelm was lang niet zo zelfverzekerd als hij zich voordeed. Dat kwam niet in de laatste plaats doordat hij geboren was met een handicap aan de linkerarm. ‘Van die te korte linkerarm komt zijn behoefte op de troepen en het publiek met uniformen, ridderorden en maarschalkstaven indruk te willen maken,’ meende een van zijn leraren. Het was een halve waarheid want Wilhelms onzekerheid was ook een kwestie van karakter. Zijn grootmoeder, de Britse koningin Victoria, noemde hem ‘een ijdel kind’. In kleine kring stond hij bekend als ‘een zwakkeling die toegeeft aan zijn eerste opwellingen’. Aldus *die graue Eminenz* Friedrich von Holstein, de grote man achter de schermen van Duitslands buitenlandse politiek. ‘Een theatraal mens zonder oordeel,’ voegde hij eraan toe.

De kritiek van de hem omringende dommeriken kon Wilhelm – als hij er al van wist – niets schelen, temeer niet daar de meerderheid van de Duitse bevolking volstrekt anders over hem dacht. Zeker gedurende de eerste vijftien jaar van zijn regering werd de ‘jonge keizer’ (dit voorvoegsel was ter onderscheid van zijn vader) op handen gedragen. Een van de bewijzen daarvoor is de populariteit van zijn snor – een bovenlipversiering van geheel andere aard dan die van de man die hem als alleenheerser van Duitsland zou opvolgen. Wilhelms snor was weelderig, met aan beide uiteinden grote krullen die als lanssen in de lucht priemden. Net als die van Hitler werd ook deze *Schnurrbart* alom geïmiteerd.

De bewondering voor en de gespeelde zelfverzekerdheid van de keizer zouden ingrijpende gevolgen hebben, niet alleen voor Wilhelm en zijn land, maar voor heel Europa. ‘Wanneer je, zoals Wilhelm II, de top bent van een vulkaan, is roken het minste wat je kunt doen,’ oordeelde Winston Churchill in een analyse van het ontstaan van de Eerste Wereldoorlog. Als Brits minister van Marine had hij vanaf 1911 voortdurend met de Duitse keizer te maken en hem ook diverse keren ontmoet. ‘Maar hij rookte wel,’ vervolgde Churchill, ‘een wolk overdag en een vuurkolom ’s nachts. Het was zichtbaar voor allen die uit de verte naar hem starden. Langzaam maar zeker werden de waarnemers echter verontrust en sloten zich ter wille van de gemeenschappelijke veiligheid aaneen.’ Daarmee werd oorlog in 1914 onvermijdelijk.

Het duurde vier jaren tot de gevolgen van zijn ijdelheid ook tot Wilhelm zelf doordrongen. ‘God heeft niet gewild dat wij het verwachte doel bereiken,’ schreef hij eind september 1918 aan zijn vrouw. ‘Hij heeft de weg van lijden en tegenspoed voor ons bestemd.’ Maar de militaire nederlaag was nog maar het begin van de vernedering. Spoedig daarop dreigde in Duitsland een parlementaire democratie gevestigd te worden. Erger nog, in het rijk van de Duitse keizer leek te

gebeuren wat zich een jaar tevoren in Rusland had voorgedaan. Eind oktober 1918 braken overal in Duitsland opstandjes uit en werd Wilhelms aftreden geëist. Uit die opstandjes groeide een revolutie, het gevreesde woord. Voor het laatst sprak de keizer ferme taal. 'Wanneer jullie in Berlijn niet snel van mening veranderen,' schreef hij kanselier Max von Baden, 'kom ik na het sluiten van de wapenstilstand met mijn troepen naar Berlijn en schiet desnoods de hele stad aan flarden.' Op zaterdag 9 november besefte Wilhelm dat hij geen andere keus had dan toegeven. Hij moest aftreden (eventueel tijdelijk) en een veilig heenkomen zoeken. Er was maar één plek die daarvoor in aanmerking kwam: Nederland.

Het was vooral om praktische redenen geweest dat Wilhelm naar – zoals de Duitsers het steevast noemden – 'Holland' vluchtte. Het keizerlijk hoofdkwartier was in het Belgische stadje Spa gevestigd en dat lag vlakbij. Daar kwam bij dat Nederland gedurende de oorlog neutraal was gebleven en de keizer in theorie dus niet vijandig gezind was. Maar er was ook een diepere reden waarom Nederland bij uitstek geschikt leek: de woelingen van de tijd waren het landje voorbijgegaan. En als daar revolutie zou uitbreken, zo hadden de keizerlijke raadgevers tijdens een bespreking in Spa aan de vooravond van de vlucht beweerd, dan zeker in mildere vorm.² Het was een opvatting die in de loop van de negentiende eeuw gemeengoed was geworden. Zeker in de ogen van Duitsers was Nederland het land van tuinhuisjes en porselein, van windmolens en klompen waar 'de langzame, brede trekschuiten van de filisters [kleinburgers] over de kanalen van de botermarkt naar de kaasmarkt' glijden. Brentano, de Duitse romanticus, zei het vriendelijk. Ludolf Wienbarg, die in 1834 een in eigen kring geroemd boek over de buren schreef,³ was heel wat onaardiger. Fameus werd vooral de passage waarin hij de treurnis van vader Rijn bezingt. De rivier die 'boven de wolken werd geboren,' zou in de Hollandse delta zijn jeugd achter zich moeten laten. Wienbarg was een van de leiders van Junges Deutschland, een progressieve schrijversbeweging waarvan ook Heinrich Heine deel uitmaakte. En hem wordt – naar het schijnt ten onrechte – de uitspraak toegeschreven dat je bij de ondergang van de wereld het best naar Nederland kon gaan. Daar gebeurde alles immers vijftig jaar later.

Vandaar dat Wilhelm von Hohenzollern zich op zondagochtend 10 november 1918 in alle vroegte bij de grenspost van het Zuid-Limburgse plaatsje Eijsden meldde. De dienstdoende sergeant Pierre Pinckaers van het 48e Landweer Bataljon kon zijn ogen niet geloven. Opeens stonden er negen auto's met militairen voor zijn neus. 'De Nederlandse regering is op de hoogte van onze komst,' vertelde een van de inzittenden.⁴ 'Wij zijn generaals en willen naar Maastricht om daar te worden geïnterneerd.' Maar Pinckaers liet zich niet imponeren, inspecteerde de auto's, zag de onherkenbaar gemaakte emblemen van de Duitse keizer, verzocht het gezelschap te wachten, sprong op de fiets, trapte naar de dichtstbijzijnde telefoon en waarschuwde zijn superieuren in Maastricht. Zijn mededeling was kort en duidelijk: de keizer staat aan de grens.

Ondertussen was Wilhelm tot rust gekomen. Hij spoorde zijn manschappen aan een sigaretje te roken en luisterde naar de klokken waarmee pastoor Vallen van de Sint-Martinusparochie van Eijsden de ochtendmis aankondigde. ‘Luister, dat zijn nu vredesklokken,’ zei adjudant Sigurd von Ilseman. Op het moment dat de zon opkwam, verscheen de superieur van Pinckaers. Na een kort gesprek nodigde hij de keizer uit lopend Nederland binnen te gaan en daar de ontwikkelingen af te wachten.

De vlucht van de Duitse keizer naar Nederlands grondgebied bracht de regering in een buitengewoon lastig parket. De oorlog was afgelopen; alom werd de keizer ter verantwoording geroepen; Nederland wilde de rol van buitenstaander behouden maar dreigde nu opeens partij te worden. En dat niet alleen. De aanwezigheid van de Duitse keizer versterkte bij sommigen de indruk dat de Europese stormen Nederland wellicht níét voorbij zouden gaan. In Rusland, Duitsland, Oostenrijk-Hongarije en elders was al korte metten gemaakt met het bestaand bewind. Zou hier hetzelfde gebeuren? Ondanks dergelijke bedenkingen meende de regering het aan haar geweten, traditie en politieke neutraliteit verplicht te zijn de keizer te ontvangen. ‘Weigering van de gastvrijheid zou in strijd zijn met de aloude traditie van ons land,’ vatte het vrijzinnige liberale kamerlid mr. P.J. Oud de opinie van zijn collega’s samen, ‘het gastrecht waarvan vóór hem duizenden zonder onderscheid van rang of stand hebben genoten.’⁵ Bovendien was de keizer door de onbezonnenheid van de Maastrichtse militair de grens lijfelijk al gepasseerd. Terugzetten was moeilijk, zo niet onmogelijk. Aan de andere kant stond een woedende Belgische menigte en schreeuwde: ‘*Kamerad kaputt.*’ De kans bestond dat de keizer gelyncht zou worden. In Rusland was iets dergelijks kort tevoren ook gebeurd. De verantwoordelijkheid daarvoor kon de Nederlandse regering niet op zich nemen.

Even na acht uur ’s morgens was na overleg met Den Haag besloten de ondertussen gearriveerde keizerlijke trein eveneens tot Nederland toe te laten. Het prikkeldraad dat het spoor naar België tijdens de oorlog versperd had, werd opgeruimd en langzaam gleden de wagons naar veilig gebied. Eenmaal daar namen de keizer en zijn gevolg in het voertuig plaats en begon het wachten. De ene na de andere Nederlandse hoogwaardigheidsbekleder kwam poolshoogte nemen. Voortdurend werd er getelefoneerd. In de middag arriveerde een telegram van koningin Wilhelmina. Zij betreurde de situatie maar moest de beslissing tot asielverlening aan haar ministers overlaten. Het duurde nog tot middernacht dat de keizer bij monde van secretaris-generaal J.B. Kan, vader van een later beroemd cabaretier, vernam dat hij formeel toegelaten zou worden. De volgende dag zou de trein naar Amerongen rijden waar graaf Bentinck de keizer gastvrijheid zou verlenen. Het plaatsje zou in Engelse kringen spoedig de dubieuze faam genieten van Ai-m-e-rong-en ofwel ‘ik deug niet’ (*I’m a wrong one*).

In het binnenland was de onrust inmiddels in snel tempo toegenomen. Volgens

sommigen uit het linkse kamp bevestigde de komst van de keizer wat al enige tijd dreigde. Naar aanleiding van een opstandje van soldaten in de Harskamp had Troelstra, de voorman van de socialisten, twee weken eerder in de Kamer onheilspellende woorden gesproken. ‘Denkt aan de tijden, waarin wij leven, denkt aan de stroming die overal elders in Europa zich baan breekt, ook in ons eigen land.’ Op de zaterdag voordat de keizer zich aan de grens meldde, had de burgervader van Rotterdam, de stad met de grootste socialistische aanhang van het land, de plaatselijke voorman van die partij uitgenodigd. Tijdens de bespreking had hij gezegd te verwachten dat de Duitse revolutie naar Nederland zou overslaan. Hij vroeg zich af of de leiders in staat zouden zijn de massa in toom te houden. En wat zou er met het koningshuis gebeuren? De volgende dag, dezelfde dag dus dat de keizer asiël probeerde te krijgen, werd daarover door de socialisten in Rotterdam druk overleg gepleegd. Sommigen van hen waren opgewonden en meenden dat het moment gekomen was. Het merendeel van de partijgenoten bleef kalm. In de stad was van opstand immers niets te merken. Het was een zondag als altijd. Het was beter af te wachten.

Op de maandag dat de keizerlijke trein vanuit Eijsden richting Amerongen tufte, leek de situatie te veranderen. Overal langs het traject stonden krijsende en joelende mensen. Op station Maarn – niet een dorp waar je revolutie zou verwachten – werd de keizer door honderden belangstellenden opgewacht. Ze klapten niet, ze floten. Ondertussen hadden de socialisten een lijst met vergaande politieke eisen opgesteld, waaronder algemeen vrouwenkiesrecht, afschaffing van de Eerste Kamer, pensionering op zestigjarige leeftijd en een achturige werkdag. Idealen waarvoor jarenlang gestreden was, leken de socialisten als rijpe appels in de schoot te vallen. Zelfs de chique *NRC*, het blad van de liberalen, spoorde zijn lezers aan tot wijsheid. ‘We vertrouwen op het gezond verstand der burgerij,’ stond die maandagavond in het hoofdartikel. ‘Dan kan uit de ellende die de oorlog ook over ons land heeft gebracht, een betere toestand geboren worden en een betere maatschappij dan die was en waarvan de oorlog de lelijke zijden zo schril aan den dag heeft gelegd.’ Tijdens een vergadering van de kamerfractie van de Vrijzinnig-Democraten werd op diezelfde avond een vergelijkbaar standpunt ingenomen. Het was tijd voor ingrijpende veranderingen.

Toch was er van daadwerkelijke beroering geen sprake. ‘Het is op straat zeer druk,’ schreef Oud, die na afloop van de vergadering een wandelingetje door de Haagse binnenstad maakte, ‘doch het is een drukte, die aan niets anders uitdrukking geeft dan een grote vreugde, dat aan de nachtmerrie van den oorlog een einde is gekomen. In de cafés spelen de strijkjes aan één stuk door de volksliederen. In de straten van de binnenstad is het beeld er een van algemene verbroedering. Burgers, Nederlandse militairen, Engelse geïnterneerden, alles host arm in arm in bonte verscheidenheid door elkaar.’ In buurstad Rotterdam was de situatie minder vrolijk. Daar was enkele uren tevoren de revolutie uitgeroepen.

De voor deze stoutmoedige daad verantwoordelijke persoon was een volstrekt andere figuur dan Wilhelm II. ‘Uit de massa der naamloze werkers voor hun dagelijksch brood ben ik voortgekomen,’ luidt de eerste zin van de *Gedenkschriften* van Pieter Jelles Troelstra. Dat is enigszins overdreven want Troelstra’s vader was directeur van een kleine verzekeringsmaatschappij, gemeenteraadslid van Leeuwarden, loco-burgemeester en lid van de Provinciale Staten. Maar dan nog, groter dan tussen hem en Wilhelm II kan verschil nauwelijks zijn. De Hohenzollern regeerden al sinds de elfde eeuw en in talloze geschriften is hun geschiedenis beschreven. ‘Geen heldendaden van lichaam of geest verlichten het Geslacht, waaruit ik ben geboren,’ betoogde Troelstra in zijn memoires. Bij de een konden rijkdom en macht niet op; bij de ander was van het een noch het ander sprake. Maar Troelstra zag het als zijn levenstaak daarin verandering te brengen. Daarbij ging het niet om hemzelf of zijn familie, het ging om de groep waaruit hij voortgekomen was, de ‘vierde stand’, de ‘te laat ontwaakten’ zoals hij de arbeiders in het zelf vertaalde gedicht *In nije tijd* (Een nieuwe tijd) noemde. Zij zouden een gouden toekomst tegemoet gaan:

Heil, die der mensheid toekomst zijt;
 Heil allen, die hun boeien slaakten,
 Gewijd, geschaard ten heil’gen strijd.
 Een stroom van recht is niet te keren,
 Hij breekt geweld, hij kent geen dwang;
 Uw leus: ‘geen slaven en geen heren’
 Is tekst voor een triomfgezag.

Hoewel Troelstra van mening was dat het sociale ideaal via parlementaire weg bereikt moest worden, gingen de ontwikkelingen hem te langzaam. ‘Ik heb twintig jaar geleden onder het langzame gesukkel van het parlementaire stelsel,’ riep hij in november 1918 uit, ‘niemand heeft een zoo vervloekten hekel aan die langzaamheid als ik.’⁶ Toen de revolutie aan het eind van de oorlog om zich heen greep, hoopte hij daarom dat het moment ook voor Nederland gekomen was. Hoop werd overtuiging en die gaf vleugels. De bewuste maandagavond sprak de Fries in Rotterdam tot een juichende, zingende, joelende en fluitende menigte, woorden die in de Nederlandse samenleving nog lang zouden naklinken. ‘Wij zijn de nieuwe klasse, die rijp is en in staat de afgedankte heersende klasse te vervangen. De arbeidersklasse staat voor een geweldige taak. Verzuimt het ogenblik niet. Grijpt de macht, die u in de schoot geworpen wordt.’

De volgende dag herhaalde Troelstra dergelijke taal in de Tweede Kamer. Dit keer was Oud, niet alleen kamerlid maar ook schrijver van de parlementaire geschiedenis van zijn tijd, getuige. ‘Uw stelsel, mijne heren,’ sprak hij tot het verblufte gezelschap brave heren in donker pak, ‘uw burgerlijk stelsel, is langzamer-

hand vermolmd en verrot. Het zal u moeilijk vallen, wanneer gij geweld wilt gebruiken, iets anders uit te lokken dan een geweld dat sterker is dan het uwe ... De politie zal voor het overgrote deel – minstens tweederde of drievierde – niet tegen ons optreden. Dat is geen snoeverij, maar ik zeg het omdat ik daarvoor mijn gegevens en mijn cijfers heb.' De reactie van Kamer en regering was geschrokken maar eensgezind. In de woorden van Oud: 'Men is overtuigd van de noodzakelijkheid van grote hervormingen, doch wenst die uitsluitend langs wettigen weg.' Iedere poging tot revolutie zou met geweld gekeerd worden.

Spoedig bleek dat een meerderheid van de bevolking dezelfde mening was toegedaan. In tal van gemeenten en vele maatschappelijke organisaties kwam men in het geweer. In Amsterdam werd een eskadron huzaren gevormd, marechaussees rukten vanuit Venlo op naar de residentie, alom werd een burgerwacht samengesteld, een 'witte garde' die het 'rode gevaar' moest keren. Maar de reactie was nog maar net begonnen of het bleek dat de socialistische voorman de situatie volstrekt verkeerd had ingeschat. De woensdag was nog vol verwarring. Dat kwam niet in de laatste plaats door een fenomeen dat in deze verwarrende omstandigheden – het zou zich in versterkte mate tijdens de Tweede Wereldoorlog herhalen – een cruciale rol zou spelen: het gerucht. Matrozen, zo fluisterde men, hadden zich meester gemaakt van de oorlogsschepen en stoomden op naar Rotterdam en Amsterdam. De commissaris van politie te Den Helder deelde mee dat er rekening gehouden moest worden met het 'mogelijk binnendringen van ongewenste Russische schepen'.⁷

Onder druk van de omstandigheden en half in paniek willigde de minister-president enkele politieke eisen in. Daaronder het actief vrouwenkiesrecht. De maatregelen werden zelfs gesteund door de toch niet bepaald vooruitstrevende *Telegraaf*. Hier stond tegenover dat arbeiders zelf niets deden en dat de politie – in tegenstelling tot Troelstra's verzekering – nergens blijk van ontrouw gaf.

De donderdag toonde in alle duidelijkheid 'de vergissing'. Op die dag namen de meeste kamerleden van de SDAP en bestuursleden van de socialistische vakbond openlijk afstand van de uitlatingen van hun voorman. In de Kamer ontkende Troelstra vervolgens het woord 'staatsgreep' gebruikt te hebben. 's Avonds stortte hij in. Vrijdag voelde hij zich zelfs niet meer in staat naar de Kamer te gaan. 'Nee, ik kan het niet, het is verloren,' sprak hij tot de vice-fractievoorzitter van de partij. In zijn tien jaar later geschreven memoires verontschuldigde hij zich op bijna gênante wijze:

Het is noodzakelijk, zich te verplaatsen in de algemeen heersende spanning, ja overspanning van die dagen, waardoor aller uitingen en daden in sterke mate werden beheerst. Voor mij kwam daarbij, dat mijn zenuwgestel door niet te dragen zedelijke oorlogsellende en door de teleurstelling van de internationale conferentie te Stockholm [vlak tevoren gehouden en gekenmerkt door wantrouwen en ru-

zie] ernstig was geschokt, zodat ik mij juist had voorgenomen weer voor geruime tijd volkomen rust te nemen. Het valt niet te ontkennen dat ik als het ware een rem miste.

Ondertussen werd de mislukte revolutie door de bevolking aangegrepen voor een daad van trouw aan het koningshuis. Op 18 november werd Wilhelmina op het Malieveld gehuldigd. Ter illustratie van hun royalistische gezindheid tuigden leden van de Schoolcompagnie en de Vrijwillige Landstorm de paarden van de koets af, spanden zichzelf in en trokken het voertuig als slaven voort. Het publiek raakte uitzinnig van vreugde. 'Een oud vrouwtje, 'n arme ziel,' schreef de katholieke minister Aalberse in een dagboek, 'pakte de hand der koningin en gaf haar een paar rozen, schreiend stamelend: lieve, lieve Koningin. Dit treffend momentje typeerde de geheele toestand.'⁸ Vergelijkbare taferelen speelden zich in komende dagen af in Amsterdam, Rotterdam, Haarlem, Den Bosch, Utrecht, Delft en Rijswijk. Het vaderland was gered. 'Onder den indruk van de geweldige beroeringen in de volken van Europa is ook in Ons Vaderland de staatsorde een oogenblik bedreigd,' verkondigde Wilhelmina op 20 november 1918 in de *Staatscourant*. 'Het antwoord daarop door U met overweldigende meerderheid gegeven, heeft op Mij een diepen indruk gemaakt.'

Al was er van revolutie geen sprake, de gebeurtenissen van november 1918 lieten hun sporen na. 'Er zijn in onze parlementaire geschiedenis weinig jaren te noemen, waarin op zo korten termijn zoveel belangrijke en ingrijpende maatregelen tot stand zijn gekomen als in het jaar 1919,' schreef Oud later in zijn parlementaire geschiedenis. In het spoor van Troelstra's vergissing kreeg Nederland algemeen vrouwenkiesrecht, een regeling van de kinderarbeid, een vijfenveertigjarige werkweek, een invaliditeitswet, ouderdomswetgeving en nieuwe regels op het gebied van de gezondheidszorg en het onderwijs. Daarmee werd de revolutie de wind uit de zeilen genomen en bleef Nederland zoals het sinds lang was: een land waar geen grote schokken plaatsvonden. De inschatting van de Duitse keizer en zijn staf was juist gebleken. Het werd zelfs in extreem-linkse kring erkend. 'Onze parlementaire politiek [leefde] onder den druk van de ontwikkeling der dingen in Duitschland. Toen dáár de revolutie om zich heen greep, blies hier mr. Troelstra het klaroen. Toen in Duitschland de contra-revolutionaire machten den toestand schenen te beheerschen, werd in Holland de nog ongebooren revolutie verstikt en gesmoord. En mr. Troelstra, toen hij ... verklaarde dat hij zich in de machtsverhoudingen had vergist, had juister gesproken indien hij erbij had gezegd, dat zijn misrekening eigenlijk de Duitse machtsverhoudingen betrof.' Maar, zo voegde B. Coltof er in het marxistische tijdschrift *De Nieuwe Tijd* dreigend aan toe – met woorden die de moedertaal blijkbaar niet machtig waren: '*coming events ... cast their shadows before*'⁹